

МЕЖДУ РЕСАНТИМЕНТА И НОСТАЛГИЯТА: ЩРИХИ КЪМ ЛИТЕРАТУРАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЕВРЕИ В ИЗРАЕЛ¹

„Когато емигрантите се събираха на „приказка“, централната тема биваше винаги миналото им и тъгата по напуснати домове и приятен живот в галута. Едни съжеляваха, че са дошли, други гледаха с надежда в неизвестното бъдеще.“

Михаел 1970: 10

Якуб Микулецкий. Между ресентиментом и ностальгией: штрихи о литературе болгарских евреев в Израиле

Болгарско-еврейская литература, написанная и опубликованная в Израиле в период с 1948 по 1989 год, остается практически неизученным явлением в современном болгарском историческом дискурсе. В данной статье основное внимание уделяется интерпретации отдельных литературных текстов (стихов, романов и рассказов) с особым акцентом на поэтике ностальгии и, в частности, на взаимосвязи между ностальгическими сетованиями и травматической памятью, поскольку память болгарских евреев колебалась именно между этими полюсами воспоминаний. В статье рассматриваются тексты следующих авторов: Альберт Михаэль, Шломо Кало, Тильда Леви, Альберт Варсано, Альберт Леви-Пепе, Йона Шварц, Эди Аруэти, Аарон Асса, Салис Таджер и Мони Папо. В рамках основного течения израильской культуры произведения болгарских евреев представляли собой самобытную субкультуру, несущую в себе уникальный язык и культурную идентичность с особой исторической памятью.

Ключевые слова: израильская литература, литература болгарских эмигрантов, ностальгия, травма

Jakub Mikulecký. Between Resentment and Nostalgia: Sketches on the Literature of Bulgarian Jews in Israel

The Bulgarian-Jewish literature written and published in Israel from 1948 to 1989 remains an almost unexplored phenomena in the contemporary Bulgarian historical discourse. This article focuses on the interpretation of selected literary texts (poetry,

¹ Статията е публикувана с подкрепата на Стратегия AV21: Изследователска програма „Идентичности в света на войните и кризите“ („Strategie AV21: Výzkumný program Identity ve světě válek a krizí“) към Чешката академия на науките. – Б. а.

novels, and short stories), with particular attention to the poetics of nostalgia and, especially, to the relationship between nostalgic lamentations and traumatic memory, as the memory of Bulgarian Jews oscillated precisely between these extremes of remembering. The article examines texts by the following authors: Albert Mihael, Shlomo Kalo, Tilda Levi, Albert Varsano, Albert Levi-Pepo, Yona Schwarz, Edi Arueti, Aaron Assa, Salis Tadzher, and Moni Papo. Within mainstream Israeli culture, the works of Bulgarian Jews represent a distinctive subculture, bearing a unique language and cultural identity that reveals a specific historical memory.

Key words: Israeli literature, Bulgarian emigrant literature, Nostalgia, Trauma

Българската емигрантска общност в младата държава Израел (т. нар. българска алия²) е представлявала самобитно културно малцинство. За новообразуваната еврейска държава заминават десетки хиляди български евреи през 1948 – 1949 г. Какви са били хората, които в следвоенния период напускат българския „галут“³ и търсят ново начало в далечна и непозната Палестина? Българската еврейска общност през междувоенния период е била силно интегрирана в българското общество и българският език е представлявал важен компонент от културната ѝ идентичност. Значителна част от това малцинство представлява високообразовано градско население, като немалък дял от него изиграва важна роля във формирането на българската култура в периода между двете световни войни. Някои представители на еврейската общност не са криели своите литературни амбиции, което може да се докаже не само с творчеството на автори, които днес са част от българския литературен канон (като Дора Габе, Валери Петров), но също и с литературни текстове на някои емигранти, които след Втората световна война решават да се заселят в „палестинската родина“, както са я разбирали в духа на ционисткия дискурс.

Повечето литературни творци сред българските заселници в Израел продължават да пишат своите произведения на български език, а тези произведения, издавани⁴ основно в Тел Авив – Яфо, представляват литера-

² Алия (ивр. – „подем“, „изкачване“) е еврейски термин, с който се означава завръщането на евреите в Израел. – Б. ред.

³ Галут (ивр. – „изгнание“) е еврейски термин, обозначаващ принудителното разселване на еврейския народ извън историческата му родина (Земята на Израел) – Б. ред.

⁴ Феномена на издаването на литература, писана на български език в Израел, разглеждаме като част от българската емигрантска литература от епохата на Студената война. Израелската подгрупа обаче има редица специфики, които я отличават от българската емиграция в страните от геополитическия Запад (Франция, ФРГ, Италия, Обединеното кралство, САЩ, Канада). Мотивацията на българските евреи да напуснат България, е различна от тази на политическите противници на комунистическия режим. Част от българоезичната литература в Израел представлява авторски книги, издавани без нужната редакторска и печатарска прецизност. Понякога тези издания напомнят на самиздат, който възниква по същото време в България и в други страни от Източния блок като реакция срещу официалния из-

турноисторически феномен, който все още не е систематично проучен от изследователите. Несъмнено специфична черта на българската еврейска литература е идеологическата ориентация на някои от представителите ѝ. За разлика от категоричния антикомунизъм на политическите емигранти в западните страни някои от членовете на българската алия в Израел дори са били убедени комунисти, което неминуемо се отразява и върху тяхното творчество. Такъв е примерът със Салис Таджер (1924 – 1988), който първо емигрира в Израел, но след няколко години се връща обратно в комунистическа България, където твори до края на живота си. В Израел той издава няколко книги, сред които сборника с ангажирана поезия *Ще победим* (1949), драматичната комедия в стихове *Любовта не се продава* (1950) и поетичния сборник *На израелска земя* (1952).

Сред убедените комунисти е бил и Алберт Бени, член на Израелската комунистическа партия, чиито разкази и новели са близки до пролетарската литература. Сюжетното действие често се разиграва в тежките условия на емигрантските лагери и маргинализираните социални среди на израелското общество. В Израел Бени издава сборниците *Разкази и фейлетони* (Бени 1952), *Разказ за любовта* (1964) и *Проверено от цензурата* (1966), а през 1980 г. излиза от печат и книгата му *Кой уби Мони Коен?*, съдържаща едноименната документална повест и политически фейлетони, като всички от посочените книги са издадени в Тел Авив – Яфо.

През 50-те години излизат на български език и книгите на Еди (Езра) Аруети: *Дружба* (1954) и *Израелски венец* (1956). Специфичен случай представляват изданията на произведенията на рано починалия поет Симчо Исаков (1919 – 1949), чието поетическо творчество през 50-те години на XX век е публикувано и в Народна република България. В Израел през 1960 г. излиза сборно издание на произведенията му *Събрани съчинения 1939 – 1949* (Исаков 1960), а през 1980 г. – и романът в стихове *Алфред Сасон* (Исаков 1980). Сред темите, които Исаков разработва в тях, е и тази за съдбата на българските евреи и техните сънародници от териториите, намирали се под българска юрисдикция в периода 1941 – 1944 г.

Тази тематика откриваме и в творчеството на Алберт Михаел (1896 – 1974). Особен интерес представлява неговият роман *Спасени от урагана* от 1961 г., в който се разказва за преследванията на българските евреи от

дателски процес. В случая с книгите, публикувани в Израел от 50-те години нататък, обаче не може да се говори за самиздат; става дума за частно или колективно издаване на литературни произведения за нуждите на българоезичното малцинство в новата държава. Там, където не е посочвано издателство, отбелязваме, че е авторско издание. – Б. а.

царския режим по време на Втората световна война (Михаел 1961).⁵ През 1967 г. А. Михаел издава стихосбирката *Моята песен*, където травматичната памет за Холокоста е функционално свързана с актуалния контекст на Шестдневната война през 1967 г. (Михаел 1967). Михаел е бил също така и активен организатор на литературния живот на българската алия в Израел. През 1970 г. той участва в подготовката на колективния сборник *15 автори ви разказват*, в който освен Михаел публикуват свои творби и Давид Йосифор, Шломо Кало, Алберт Варсано, Буко Пити, Сами Шаков, Битуш Давидов, Еди Аруети, Аарон Асса, Искрин (Аврам Дживри), Нисим Дживри, Майер Мамон, Алберт Бени, К. С. (Йона Шварц) и Алберт Леви-Пепо (Колектив 1970).

Съдбата на българските евреи от периода 1940 – 1944 г. става важна тема не само в поезията и прозата, но и в научно-популярната литература, и особено в мемоаристиката. В Израел след войната излизат редица книги и публикации за близкото минало, които предизвикват оживена полемика, тематизирайки спорни въпроси, свързани с Втората световна война. Един от най-наболелите е спасяването на българските евреи в пределите на Царство България (без присъединените територии). В книгата си *Ролята на цар Борис III при изселването на евреите от България* (Ардити 1952) Бенямин Ардити от монархически позиции изтъква положителната и решаваща роля на царя при спасяването на българските евреи. На противоположно мнение относно ролята на царя е напр. Ели Барух, бивш обвинител в т.нар. Народен съд от 1945 г.⁶, който през 1960 г. издава в Тел Авив книгата *Из историята на българското еврейство* с многозначително подзаглавие *Нашите страдания в еврейските трудови лагери през фашисткия режим в България 1941 – 1944*. Към антимонархическите мемоари се отнасят и тези на Реувен Бенаройо, публикувани в Бат Ям със заглавие *Недовършеният път на Негово Величество...* (Бенаройо 1975). Самото заглавие има метафоричен характер, тъй като под думата „път“ се разбира, от една страна, преждевременно прекъснатият житейски път на цар Борис III, а също и недовършеният строителен проект на пътни и железопътни комуникации, за които са полагали принудителен труд евреи. На темата за спасяването или оцеляването на българските евреи е посветена и книгата на Буко Пити *Те, спасителите*, която излиза в Тел Авив през 1969 г. (Пити 1969). През 1969 г. са публикувани и мемоарите на Марко Бени *Шпионинът „Салвадор“* (Паприков

⁵ Повече за романа на Михаел и изобщо за литературните образи на антисемитската политика в периода 1940 – 1944 г. вж. Микунецки 2022 и Микунецки 2024. – Б. а.

⁶ Седмият състав на Народния съд, в който Ели Барух е участвал като „народен обвинител“, е бил специално предназначен да осъди тези, които активно са съдействали за провеждане на антисемитската политика. – Б. ред.

1985: 299)⁷. Животът в Царство България е тематизиран и от Дов Йосифов, но в жанра на фейлетона, който е маркиран и в заглавието на книгата му *Фейлетони*, публикувана в Тел Авив през 1970 г. (Йосифов 1970).

Издаването на литература на български език в Израел продължава и през седемдесетте години. Макар някои текстове все още да са тематично свързани с живота в предвоенна България, постепенно започват да преобладават творби, отразяващи актуалната действителност на младата еврейска държава, която по онова време е разтърсвана от въоръжени конфликти с арабските си съседи. Военната тематика присъства в жанрово разнородната книга *Ние, хората* от Алберт Леви-Пепо (Леви-Пепо 1971). Според библиографията на Георги Паприков през 1976 г. излиза книгата на авторката Йона Шварц, озаглавена *Роби на пари* (Паприков 1985), а през 1978 г. пак според Паприков в Тел Авив е публикувана и книгата на някой си Соломон Бераха *Стихове – Разкази* (Паприков 1985). През осемдесетте години издателската дейност на българските евреи в Израел постепенно замира заедно с естествената смяна на поколенията, тъй като младото поколение български евреи вече е напълно интегрирано в израелското общество и българският език губи функцията си на носител и пазител на изразяваната чрез него уникална за средата културна идентичност. Въпреки това българската литература в следвоенния Израел с жанровото и дискурсивното си разнообразие продължава да бъде забележителен феномен в културната история не само на Израел, но и на България.

Надяваме се, че посоченият литературноисторически преглед е убедителен аргумент за наличието на феномена „българската литература в Израел“ и за необходимостта той да бъде проучен както от литературноисторическа, така и от културологична и антропологична гледна точка. Споменатият корпус от текстове, включващ поезия, проза, мемоари, публицистика и дори драматургия, предлага широк регистър от тематични ядра – от рефлексии върху травматичната памет, свързана с преследването на евреите, през тематизацията на първите стъпки в новата родина и на израелско-арабския военен конфликт до сатирично пресъздаване на ежедневните междуличностни отношения в модерното израелско общество.

Определяща роля в поетиката на тези текстове има носталгията (терминът е съставен от гръцките думи *νόστος* – „завърщане у дома“, и *ἄλγος* – „страдание, болка“). Обект на следвоенната българско-еврейска нос-

⁷ Данните за книгата на Марко Бени *Шпионинът „Салвадор“* са взети от библиографията на Георги Паприков (Паприков 1985: 299). До този момент авторът на тези редове не е успял да я открие. Същото се отнася и до някои други заглавия, посочени в чикагската библиография на Паприков, чиито автори са Соломон Бераха, Еди Аруети, Йона Шварц, Салис Таджер и други. – Б. а.

талгия е галутът, с други думи – старата балканска родина. Спомените за България, за София и други български градове, за отдавна изгубеното щастие в семейния кръг, за приятелите и първата любов, останали в старата родина, която при новите условия на Студената война попада в „другия лагер“, създават специфичен тип носталгия, която в контекста на тази малцинствена литература се конфронтира с травматичните спомени за неотдавнашната колективна трагедия на еврейския народ, известна в историята на човечеството като Холокост или „Шоа“⁸.

Цитатът, поместен в самото начало на тази статия, е взет от незавършения роман на **Алберт Михаел** с работно заглавие *Първи стъпки*, откъс от който е публикуван в сборника *15 автори ви разказват*. Романът е бил замислен като продължение на първия роман на Михаел – *Спасени от урагана*. Носталгията по живота в галута като колективно идеализирано спомняне на хилядолетното изгнание може да звучи парадоксално, но българските евреи са били духовно свързани със своята стара балканска родина и нейната култура, като мнозина от тях изпитват неизлечима болка от раздялата. Доказателство за силната им обвързаност с българския социокултурен контекст дори след доброволното им заминаване за Израел е съхранената устойчива езикова и културна връзка със старата родина: повечето от писателите емигранти продължават и в Израел да пишат и да публикуват своите произведения на български език независимо от доминацията на други езици (иврит, руски). Българските евреи съхраняват и в новата родина своята специфична българска идентичност, която е различна от тази на новата еврейска държава, ползваща за официален език за културна комуникация иврит.

В посочения сборник е публикуван и българският превод на откъс от новелата *Грамадата* (1962, הערימה) от родения в София автор **Шломо Кало** (1928 – 2014), който в новата си израелска родина бързо става известен автор с произведенията си, публикувани на иврит. Откъсът от новелата е със заглавие *Михаил Александров се опитва да работи* и в него се разказва за безработен имигрант, който в пристанищна кръчма случайно се запознава с рибари, които му предлагат временна работа по време на нощния риболов. На лодката се развива тъжен диалог между наемния работник и рибаря Моше, по произход гръцки евреин, който в новата си израелска родина изживява дълбоко вътрешно отчуждение: „И мен ми е трудно. Защото тук аз нямам добри приятели и познати. Дори и в работата си аз чувствам това“ (Кало 1970: 30). Михаил Александров,

⁸ Шоа (ивр.) – „катастрофа, бедствие, опустошение“. Използва се като название за Холокоста. – Б. ред.

по произход български евреин, напълно споделя отчуждението на рибаря:

- Чужд се чувстваш, макар че всички сме евреи тук!
- Макар всички сме евреи тук!
- Това значи, че евреи се събират на едно място и те са чужди един другиму.
- Да!
- Лодката се движи бавно и моторът бумти равномерно.
- Аз имах жена друговерка и имах дъщеря от нея – разправя Михаил Александров след кратко мълчание – и аз ги оставих там, в чужбина, и избягах.
- И защо ги остави и избяга?
- Защото си помислих, че не ги обичам повече.
- Забранено е да се мислят такива неща – каза рибарят.
- А аз си помислих...
- За себе си си мислил!
- Да, за себе си.
- Всички мислим за себе си, но не всички мислим само за себе си.

(Кало 1970: 31)

В контекста на българско-еврейската литература има и пишещи жени. Една от тях е **Тилда Леви**, която през 1972 г. в Хайфа издава книгата си със заглавие *Ключът на щастieto*. В тази разностранова книга са включени разкази, стихотворения, басни и приказки. От гледна точка на поетиката на носталгичните ретроспекции особено интересен е разказът *Лъх на портокали*, в който две приятелки си спомнят детството и младостта си в България, където портокалите винаги са били по-скоро екзотична рядкост. Неслучайно този носталгичен разказ е поставен в самото начало на книгата, сякаш е предназначен да изпълнява функцията на пилотен текст в цялата композиция:

А по-късно, когато мъжът се връщаше от пристанището, лъхът на портокали се беше всмукал в дрехите, в косите му, в кожата. Това бяха поздравите от Израел към света. Сякаш хиляди слънца се прехвърляха в сандъци и препращаха далеч...

Седеше и белеше портокал и изведнъж се усмихна. Лъхът на портокали повя и нови спомени – назад. Тя остави обеления портокал. Взе друг, нарязва го на тънки филийки, нареди ги на чинията и каза:

– В България портокалите бяха скъпи. Като идваха гости, моята майка поднасяше портокала така... – И тя продължи да се усмихва.

Лъх на портокали!! Чудно! Засмя се нейната приятелка. Сякаш целият свят се разтвори, сякаш... И тя стана. Беше развълнувана. Спомни си: едно

девойче... Влюбена беше... И тъй както се връщаше умислена, тъжна у дома, ето го насреща. Тя се спря, засмя и мълчи. И той я гледа и се усмихва. Хвана я за ръката нежно, и тя върви до него. Само погледите се сплитат. Спират пред магазин, пълен с плодове: красиви, лъскави ябълки, сочни круши, сливи, грозде... също и портокали. Той взе най-големия портокал и ѝ го поднесе. Тя взе плода с двете ръце, като че ли го прегърна, загледа го, сетне – него. С две големи топли любящи очи.

Цялата любов беше в този плод и както стояха омаяни от аромата на портокала и забравили се в копнеж, тя се дръпна уплашена.

– Брат ми!!! – промълви. Той се отдръпна, допре нежно ръка на нейната и се отдалечи. Тя изтича. Запъхтяна влезе в стаята и скри портокала в чекмеджето.

Като седнаха да се хранят, майката попита:

– Какъв е този чуден аромат?

Момичето сведе поглед.

Лъхът на портокала можеше да причини буря. Тя хвърли поглед към брат си. Дали той ще мълчи?!

– Не – той заговори.

Но заговори за топлата супа и отвлече вниманието на родителите. Защото те бяха против тази дружба.

Момичето се отпусна и поднесе топлата лъжица към устните, но парата не можеше да надвие лъха на портокала.

(Леви 1972: 6)

Към миналото в България по един специфичен начин се връща в някои свои разкази и **Алберт Варсано**, макар че в разказите му по-скоро преобладават темите, свързани с бурната действителност в младата еврейска държава. През седемдесетте години излизат два сборника с негови разкази: *Царицата Геула* (1971 г.) и *Избраният народ* (ок. 1973 г.). При Варсано се наблюдава своеобразен синтез между носталгия и травматична памет, като суровият живот в галута е компенсиран с откъслечни приятни спомени, в които се отдава почит на всички добри хора, които по време на войната искрено помагат на преследваното еврейско малцинство. Така напр. действието на разказа *Приятели* започва в софийския „Ючбунар“, където през 1938 г. националистическата младежка организация „Родна защита“ напада еврейския квартал. Разказвачът заедно с други младежи евреи оказва решителна съпротива и след сблъсък е ранен и закаран в болница. Озовава се обаче в една болнична стая с един от нападателите. По време на престоя си в болницата двамата младежи се сближават и „родозащитникът“ Спас Велков осъзнава безсмислието на омразата, произтичаща от агресивния национализъм и антисемитизъм – дори стига до своеобразна идеологическа инициация и

минава на страната на доброто и на толерантността. Действието след това се пренася през 1944 г., когато двамата отново се срещат случайно и Велков помага на интернираните евреи да преодолеят опасностите, идващи от отстъпващите германски военни части. Самият Спас Велков впоследствие загива на фронта в битка срещу Вермахта (вж. Варсано [ок. 1973]: 9 – 12). Така имагологичните реконструкции придобиват ясно изразен носталгичен характер. Интересно е да се отбележи, че за разлика от Алберт Михаел и Алберт Бени при Варсано „добрите българи“ често са представители на силовите или репресивните структури на държавата, която в действителност провежда антисемитска политика. В разказа *Клеветата* спасител на едно еврейско семейство се оказва запасен генерал – добросърдечен съсед, който свидетелства, че обвинението в шпионаж срещу неговия еврейски съсед е абсурдно и измислено (вж. Варсано 1971: 34 – 38). В друг разказ със заглавие *Лас фрутас* действието се развива някъде в Родопите, където евреите са принудително изселени. В местното кафене изведнъж се появява капитан от българската армия, който пита за някой си Йосиф Варон. Присъстващите в кафенето евреи се колебаят дали да кажат на офицера къде се намира търсеният мъж, защото предполагат, че така ще го изложат на опасност. Накрая обаче се оказва, че българският офицер е стар приятел на Йосиф от детинство и е дошъл да го посети, за да отпразнуват заедно сефардския празник Лас фрутас (Ту би-шват) (вж. Варсано 1971: 69 – 72).

Спасението или оцеляването на българските евреи по време на „Шоа“ получава в някои разкази на Варсано съзнателни библейски и религиозни конотации. Разказът *Неизвестен герой* започва с посещение на повествователя (алтер его на автора) при неговия приятел Шаул Хакимов, който по време на седера⁹ разказва на гостите историята за спасението на цялото си семейство през 1943 г. Заминаването на Шаул от България за Палестина придобива трансцендентен смисъл, а разказвачът сравнява личния си опит с чудото, което Господ извършва при извеждането на страдащия еврейски народ от Египет. Как иначе може да се обясни, че в решителния момент му помага полицейски следовател – именно представител на репресивния апарат на държава, която *de jure* и *de facto* провежда антисемитска политика? Полицейският следовател не само великодушно освобождава Шаул, но дори прави всичко възможно

⁹ Седер (ивр.) – религиозна празнична трапеза на първата вечер на Песах, когато се чества спасението на евреите от Египет, описано в Стария завет (Изход). Думата буквално означава „ред“, „установена последователност“, тъй като се спазва строг ритуален ред и последователност при четенето на свещени текстове (Агада), благословиите, символичните действия, консумацията на определени храни. – Б. а.

за безопасното заминаване на семейството от страната, сякаш у полицейския офицер се е събудил гласът на някакъв висш морал.

Изпрати ме до пътната врата. Нареди на часовоя да ме пусне. Благодарих му топло и забързах към моя дом. Вкъщи заварих всички спокойни. Съпругата ми обясни, че следователят лично я е посетил, за да я успокои.

Бърже с багажа едно такси ни отнесе към Павлово при стар мой приятел. Потиснати душевно, минахме седера и прочетохме агадата. Тогава за първи път дълбоко ме потресе пасажа за чудото при изхода от египетското робство.

Не мигнахме цяла нощ. Сутринта излязохме на път. Наближаваше два часа след пладне, когато слязохме от влака на граничната станция Свиленград. Митническият преглед мина благополучно. Два часа по-късно конвенционалът се придвижи напред към Цариград.

(Варсано 1971: 29)

Препратките към Втората книга от Петокнижието превръщат физическото оцеляване на българските евреи и последвалото им заминаване за Палестина в нов изход, ново извеждане на израилтяните от галута – съвременния Египет, където са ги очаквали само страдания и гибел.

Освен носталгичния патос по отношение на докомунистическото българско общество в разказите на Варсано присъства и носталгията по чистия ционизъм. Всъщност именно в царска България се е развивала и кристализирала ционистката идеология на младите български евреи – бъдещите строители на новия Израел. Варсано в своите разкази често се връща към детските си години в България и си спомня за празнуването на еврейските религиозни празници, тъй като именно те формират ционисткото му съзнание. Показателен в това отношение е патетичният разказ *Ханукално състезание* (Варсано 1971: 56 – 59) или *Израелските плодове* (Варсано [ок. 1973]: 58 – 61), където индивидуалната носталгия по отминалите мигове на детството в семейния кръг се слива с колективната носталгия, белязана от ционизма. Синтеза от индивидуална и колективна носталгия Варсано целенасочено вплита в повечето свои разкази, тематизиращи войната между Израел и настоящите му арабски врагове.

Хронологичното проследяване на създаваната българска литература в Израел, свързана с носталгичните настроения и техните дискурсивни вариации, отвежда към сборника на **Алберт Леви-Пепо Ние, хората**, издаден през 1971 г. в Тел Авив. В тази отново многожанрова книга, съдържаща стихотворения, разкази и фейлетони, също е налице една специфична поезика на ретроспективната идиличност. В стихотворението *Чаши кафе* мисълта на лирическият субект е насочена назад във времето към пространства, останали някъде в миналото заедно с образа на любимата жена. Лиричес-

кото изживяване на отдавна отминалата любовна идилия е подсилено от чувството на самота и от меланхоличното настроение на стареещия човек:

Над моя покрив малка звезда блести.
Аз всяка вечер я очаквам да се зададе
и туй ме пренася в отминали дни,
когато прегърнати пиехме чашка кафе.

Сега – сребърен прах косите ни покри
и хладен вятър в душите ни вей;
към малката звезда не поглеждаме дори
и всеки сам – допива чашката кафе.

(Леви-Пепо 1971: 35)

Сред носталгичните стихотворения от книгата *Ние, хората* е и *Среца*, в което лирическият аз споделя чувствата си, когато след дълги години посещава родния си град – София:

След толкова дълга раздяла
аз пак те видях
от слънцето обялн
и сякаш
никога не съм напускал
твоите улици...
Родната къща
със стария орех
на двора;
главите
на старите другари –
тук-таме прошарени,
а сърцата
от младост
пращят.

Кестените
след дъжда
все тъй ухаят;
орлите,
„кацнали“ на моста –
все тъй мълчат.
Двадесет години!
Не беше ли туй вчера,
когато хвърлих тъжен поглед
към Витоша за сбогом?

След толкова дълга раздяла
аз пак те видях
от слънцето облян
и сякаш никога не съм напускал
твоите улици...

(Леви-Пепе 1971: 32)

Леви-Пепе е също автор на разкази, като някои от тях – например тези, в които пресъздава арабско-израелския конфликт, са пропити със своеобразна носталгична поетика. Тук обаче не се долавя отчаяният носталгичен зов на емигранта, който озвучава литературните произведения на българските политически емигранти в годините на Студената война. В разказите на Леви-Пепе е втъкан новият израелски контекст, а обект на копнеж по завръщане тук вече не е старата балканска родина, а новият дом – Израел. Негови герои са израелски резервисти, изпратени някъде в далечните краища на израелско-египетската граница, които изпитват силно желание да се завърнат у дома при своите семейства и към цивилния живот. Характерен в това отношение е разказът *Моят приятел Шкеди* с показателно озаглавена първа част *Носталгия*. Разказвачът описва един обикновен ден в службата на израелските резервисти, които транспортират провизии на фронта. По време на кратка почивка в пустинята колегата на разказвача, Моше Шкеди, е завладян от тежки мисли за своя дом край сините води на Галилейското езеро:

Пътя, който изминахме, беше дълъг и уморителен, затова реших да подремна поне десетина минути, но не ми се отдаде. Шкеди започна да рисува с помощта на кибритена клечка по пясъка една примитивна топографска карта и отначало тихо, почти на себе си придружи рисунката си с обяснения:

– Прозорците ми гледат на изток. Така помолих предприемача, когато строихме къщата... Оттук изгревът разлива лъчите си и ти мислиш, че е разтопено сребро. Но това не е сребро – това е Кинерет. Злато!... Тук е езерото, а тук – рибарското пристанище. Всичките ми роднини са рибари. Дядо ми и баща ми също бяха рибари. Аз съм четвърто поколение в Тверия и първият, който напусна стария дом на дедите ми. Той беше до банята, в долния град... Тясно беше. Не знам защо не станах рибар. Събирам зеленчук от местните мошави¹⁰ за местните търговци...

С шепата си Шкеди започна да „строи“ Рамат Аголан. Правеше това с усърдие на скулптор. Изсипа малко вода от манерката си, за да не се изхлузва пясъкът, и с помощта на другата ръка заостри върховете.

¹⁰ Мошав – вид еврейско селище. – Б. ред.

– ...Ако бяхме тук – и той заби пръста си на възвишенията, – щяхме да видим цялата околност; обилната растителност на Емек Аярден и Емек Бейт Шан омагьосват погледа...

(Леви-Пепе 1971: 64)

В прозата на Леви-Пепе напълно липсват каквито и да било знаци на краен национализъм или милитаристичен ционизъм, от които някои други автори не успяват да се отграничат. Моше Шкеди осъзнава цялата трагичност на военния конфликт и емпатично се вживява дори в мислите на вражеските египетски войници – също обикновени хора с обикновени човешки радости, грижи и съдби. По време на кратката почивка по пътя Моше Шкеди успява да създаде импровизиран пясъчен модел на своя дом:

Шкеди не можеше да откъсне погледа си от малкия макет и като търсеше оправдание, изправяйки голямото си тяло, каза:

– Ти какво мислиш... че оттатък няма войници, които мислят като мене? Че за тях, например, нилската долина, не е това което Емек Бейт Шан е за нас? Че там няма деца, чиито бащи точно като мен строят пясъчни къщички, планини и реки...?

[...]

От моята кола започнаха да свирят. Заех мястото си и подкарах бавно. Като минах покрай консервената кутия, която остана непогребана, хвърлих последен поглед към малкия оазис на Моше Шкеди и натиснах газта.

(Леви-Пепе 1971: 65)

В споменатия вече сборник *15 автори ви разказват* от 1970 г. са поместени и разкази на писателка с инициали К. С., зад които се крие **Йона Шварц** – бивша актриса в България и Израел и авторка на социално ориентирана автобиографична проза. Тук тя е представена с „откъс от книгата *Спомени*“, озаглавен *Детство – първите срещи с бедите*. Въпреки че в този автобиографичен разказ за детството си в България авторката си спомня за преживените социални несгоди, в него е постигната идилична ретроспекция на междувоенна България, мотивирана от носталгията по детството и изгубеното семейство. Бедността и изпитанията на семейството в галута са повод за Йона Шварц да мотивира левите си убеждения, както и политическата ангажираност на родителите си, вярващи в идеала на комунизма. По този начин тематизацията на преживените трудности функционира като дискурсивна предпоставка за направения идеологически избор.

Ярка социална ангажираност намираме при Йона Шварц в разказа *Роля без думи*, поместен във втория колективен сборник на български писатели, живеещи в Израел. Озаглавен е *15 автори под един покрив* и е

публикуван в Тел Авив – Яфо през 1978 г. Разказът пресъздава сложното положение на жената в следвоенен Израел. Сюжетът е изграден върху острия конфликт между ограничената от патриархалните порядки роля на жената, представена в образа на майката, и еманципираната актриса – българска еврейка, която се стреми да се утвърди в новата „чужда“ (предимно ивритско-руска) езикова среда на израелския театър. Липсата на институционален опит и скромната материална база на новата израелска култура извикват у главната героиня спомени за професионалния ѝ живот в балканската родина. Репетиционната зала на местния театър в Тел Авив се оказва импровизирана дървена барака, с което авторката подчертава драстичната разлика между тук и там:

Застанала на улицата пред дворната вратичка, недоумяващо се питах: „Нима в тази дървена сграда, прилична на склад, се помещава репетиционната зала на театъра?!“ Асоциацията събуди спомена за репетиционните зали и салоните на красивата голяма постройка на Народния театър в София. Но веднага съобрази, че в една създала се държава е рано да се мисли за театрален разкош.

(Шварц 1978: 140)

Антологията *15 автори под един покрив* съдържа също стихотворения и разкази на **Еди (Езра) Аруети** (1920/22 – 2013). Разказът *Леля Мона* представя образа на стара вдовица, изгубила съпруга си и двамата си синове. Освен спомените за отдавна изгубеното щастие единственото, което я държи в живота, е фетишизираната ѝ пристрастност към лотарията – сякаш лотарийният билет с малко вероятната печалба би могъл да ѝ върне съпруга, синовете, младостта и щастieto (Аруети 1978: 21 – 23).

В споменатите по-горе два колективни сборника участва и **Аарон Асса** (1924 – 2008) – публицист, фейлетонист и автор на разкази. Той събира в едно книжно тяло различни по жанр текстове и го озаглавява *Епос в бяло и синьо* (Асса без год.). Някои от тези текстове представляват носталгични мемоарни есета, като например *Светлината на новия ден*, в което писателят се завръща мислено в България от първата половина на 40-те години, когато заедно с други евреи е бил интерниран в трудов лагер. Оживява мъчителният спомен за навечерието на една Нова година и за копнежа по близките, които са били изселени от столицата в провинцията. Носталгичният патос при Асса устойчиво присъства и в неговите литературни ретроспекции за родния „Ючбунар“, каквито са есето *Вместо празничен разказ* и критико-рефлексивният текст *Панорама на еврейския бит*, който всъщност представлява рецензия за книгата на Буко Пити, посветена на културните и религиозните традиции на българските евреи (Пити 1971). Подобен носталгичен характер има и репортажът *Събор на*

алията с посивелите коси, в който тъгата за България е подсилена от мисълта за неумолимия ход на биологичния часовник. Освен публицистични текстове в книгата *Епос в бяло и синьо* са включени и осем разказа. В един от тях – *Пъстрите чаши*, семейната посуда образно функционира като предметен знак на носталгията. Особено впечатляващ е разказът *Човекът и кучето*, в който главният герой е стар италиански евреин, заселил се в Израел: силният копнеж да види отново родината си, го кара да се завърне в Италия, но скоро след това умира. От мъка умира и неговото вярно куче, което той не успява да вземе със себе си.

Особена проява на носталгия предлага творчеството на **Салис Таджер** – в него обект на тъгата всъщност се оказва сталинистка България, която Таджер първоначално доброволно напуска, а след това с възторг възхвалява в своите стихове, писани в Израел и посрещнати с възмущение от някои негови сънародници. В стихосбирката *На израелска земя*, отпечатана в Тел Авив през 1952 г., редица текстове са базирани върху контраста между ужасната действителност на капитализма и утопично проектираната социалистическа идилия на НРБ. При Салис Таджер социалистическа България е сякаш земята на социалната справедливост и изгубения рай. В стихотворението *Израелски деца* прокомунистическият уклон на поета се проявява в изградената опозиция между образите на гладуващи деца в Яфо и тези на ситите и доволни дечица през социализма – всъщност според императивната схема на социалистическия реализъм именно децата представляват най-големият капитал за бъдещите светли дни:

Аз зная, аз виждал съм други дечица,
родени в свободни земи,
с подобни ръчички, с големи очички,
щастливи сред бор и липи...

Там няма търговци и гнусни рентиери,
народът е млад господар.
Децата в градини, в палати живеят,
децата са там капитал.

Когато заспива детето ми скъпо,
разказвам му тези неща
как радост за всички деца ще настъпи
как песен ще стане труда!

(Таджер 1952: 33)

Носталгията на Таджер по комунизма е не само израз на чисто човешкия копнеж по родината – тя е преди всичко идеологически мотивиран реверанс

към България на Георги Димитров и към утопичната визия на съветския комунизъм. Показателно в това отношение е стихотворението *На Димитровска България*, където родината е идентифицирана с един-единствен човек – с „работническия вожд“, който по онова време вече е мумифициран в софийския си мавзолей: „Да бих могъл да бъда птица / бих тръгнал в облаците в строй, / за миг... за миг бих спрял да видя / България на Димитров... (Таджер 1952: 54). В друго стихотворение без заглавие лирическият субект стои на морския бряг в град Хайфа, който му прилича на Велико Търново („на Търново прилича този град“), и съзерцава българския триколюр, развян на парахода „Родина“. Този национален символ предизвиква у лирическия аз носталгия и спомени за неговото участие в антифашистката съпротива:

Очите ми премрежват се, но гледам
с една носталгия, с една любов,
към моя роден кът вървящ победен –
под знамето на Георги Димитров.

В България сега е бяла пролет,
цветист, свободен Първи май,
победни песни пее днес народа,
над Мавзолея слънцето сияй.

Парад. Минават моите другари,
работници от фабрика „Вулкан“,
тъкачки стройни, ударни бригади –
вървят – Червенков маха им с ръка.

Но няма го в парада онзи момък,
що „Коньовица“ водеше напред.
Дали за мен другарите си спомнят?
Мълчи спокойно синьото море.

(Таджер 1952: 53)

Хвалебствените тиради за старата родина (или пък по-скоро за новата НРБ) при Салис Таджер са очевидно интонирани в духа на социалистическия реализъм. В сборника например е включено и стихотворението *Родината на Ванцарова*, а в *Родина* сиянието на новата България е съпоставено с тъмнината на бившия царски режим, разбираан в рамките на този дискурс еднозначно като „монархо-фашистки“. Все пак обичта към родината при Таджер е преди всичко политически и идеологически обусловена, а в новия контекст след деветосептемврийския преврат дори и родната природа изглежда по-красива със своя хайдушки Балкан:

С онази омраза намразих фашистите диви,
разбрах кой ми лепна звездата, кой пи ми кръвта
и влюбих се в тебе, Родино, и в буйните ниви,
в Балкана хайдушки и в твоите вакли стада.

Залюбих зелените борове, Пирин и Рила,
залюбих легендите дивни на твоя народ
и станах по-друг, по-безстрашен и силен,
по тайната станция слушах в нощта Димитров.

И родни ми станаха шопите с техния говор,
и бедните къщи и крайният роден квартал,
и залеза кървав, потискащ с дима си оловен,
и родната Партия с нейните горски чада.

(Таджер 1952: 59)

Някои от стихотворенията на Таджер представляват безпрецедентен случай на социалистически реализъм в дистанционен вариант. Поеът комунист мечтае за „щастлив век“ от далечната капиталистическа чужбина, която се е надявал да стане неговата нова родина. Творчеството на Салис Таджер е пропито с носталгия по утопичните перспективи на съветския комунизъм, граден в следвоенна България. За илюстрация нека цитираме и стихотворението *Жътва*, което би могло да служи като учебнически образец на социалистическия реализъм. Тук образът на съветския комбайн по време на жътва осъществява сакрална връзка между българския селянин и „великия баща и учител на народите“:

Сега е жътва благодатна.
Сега е жътва в онзи край,
където грее свободата,
що в хорските очи сияй.

Дори разделян от морета,
аз чувствам този волен труд
и пълни се с възторг сърцето,
аз виждам ударника рус.

Комбайна смело управлява
и плува сякаш по вода.
Комбайна – птица величава,
крила простряла над ръжта.

Дошла е птицата от Изток,
сам Сталин милвал я с ръка,
затуй стоманата лъчиста
приветствам като скъп другар.

(Таджер 1952: 62)

Съвършено различен тип поезика предлага лириката на **Мони Папо** (1932 – 2005), който емигрира в Израел по-късно – едва през 1973 г. След като завършва инженерни науки, той започва да реализира своите литературни амбиции през втората половина на осемдесетте години. Стихосбирката му *Викове* излиза през 1987 г. в Израел (вероятно в Бат Ям, както сочи авторовият предговор) и в нея са поместени и няколко стихотворения, свързани с живота в България. Цялата стихосбирка на Папо, а също и няколко отделни стихотворения, като *На брат ми*, *Пред портрета на брата*, *На брата*, *Земен рай* и др., са посветени на мъртвия му брат Менахем (Мико) Папо (1924 – 1943), който като участник в антифашистката съпротива е бил разстрелян от царския режим през 1943 г. Гибелта на по-големия брат е отново спомената и в стихотворението *Равносметка*, но не като упрек към земята, превърнала се в негов гроб, а като аргумент за духовна принадлежност към света на детството и на красивите мечти, символно изпълтени в образа на хвърчилото. По този начин носталгията придобива много по-комплексно смислово съдържание. Ще цитираме това стихотворение без съкращения:

Между впрочем,
 какво ли ми остана?
Другари няколко
 и стих неподреден,
някогашната мома,
 която ми пристана,
и свят един,
 с всичко примирен.
Остана ми и вятърът попътен,
затихнал,
 кротък и смирен.
И онзи тежък ранен спомен
по братовия
 давнешен разстрел.
Остана ми летежът
на онуй хвърчило,
разкъсало връвта.
Освободено!

Понесло безвъзвратно
 и унило
 несбъднатото
 и несполетяло.
 Остана пътят мой,
 извилист, каменист
 с много стръмнини
 и паднали другари.
 ... Не се домогнах аз до друм
 лъчист,
 но не е туй, което
 под сърцето пари.
 ... Остана ми надеждата,
 че някой ден
 хвърчилото аз пак ще пусна,
 от мястото,
 където съм роден
 и което с болка
 съм напуснал.

(Папо 1987: 30)

Очевидно е, че в стиховете на Мони Папо носталгията е не само тъга, но и духовен стремеж за завръщане към хора и места, които са вече непостижими във времето и пространството, но чрез които се измерва имажинерният образ на родината. Интимното признание в любов към старата родина е определящо за стихотворението *България*, но и тук носталгията не се свежда до конструиране на идеализирана версия на „изгубения рай“, а е родена от спомена за реално изживени и радости, и болки:

Има място с пътека тръниста,
 с вечен вятър и росна трева,
 с килим от окапали листа
 и с едничка за мен тишина.
 Има място в разброда огромен,
 кът потаен —
 любовно ранен.
 От света сгромолясан,
 отломен
 и дълбоко в сърцето стаен.
 Има място — прозрачно кокиче,
 с първа рожба и първи куршум,
 с първа среща и първо момиче,
 с първа крачка по първия друм.

Има място с надежди и нежност,
с извисени и земни мечти,
със безкрайно голямата

вечност.

И с всичко, което си ти.

(Папо 1987: 46)

В стихотворението *Носталгия по белоградчишкото село Салаи* лирическият субект се връща в своето детство, за да си спомни принудителното изселване на своето семейство от столицата. Тук обаче е изобразена не човешката драма, а семейната идилгия в живописния край на Северозападна България. Забележителни у Мони Папо са също и поетичните ретроспекции на родната София – по-конкретно ючбунарската улица „Брегалница“. Така например в стихотворението *Моята улица* носталгията по колоритния „Ючбунар“, това „царство на парадоксите“ по думите на Чавдар Мутафов, се съчетава с идеализираната революционна романтика на младите ремсисти, която е добре позната в контекста на българската следвоенна литература. Нека цитираме началната част на стихотворението, където присъства своеобразният *genius loci* на „Ючбунар“, неподвластен на тежката атмосфера на военните години:

Тиха улица в квартала краен
с дворове в чем[ш]ир,
със света забравен и потаен
на отлетелия ми детски мир.
Улица с къщи малки, сиви,
оградени с несбъднат блян.
Имена забравени и мили,
драскани от палав малчуган.
Улица с блеснали прозорци,
с прострени шаяк и сатен,
с огромното число пророци,
кой в таз война ще бъде победен.
Улица на къдрокосите ремсисти,
на Елена, Мико, Давид и Емил.
Улица на юношите чисти
с досиета във анфас и в профил.
Улица, в която с трепет плах
някой бе докоснал нечия ръка,
след което дълга нощ не спаха
влюбеният и избраната звезда.

(Папо 1987: 50)

На родния „Ючбунар“ и по същество на цялата столица е посветено и стихотворението *София*, където приветливият образ на старата София е противопоставен на болезнения спомен за убития брат. Лирическият субект седи край прозореца и чака по-големия си брат да се върне у дома, но той не идва и никога няма да дойде...

В нощите горещи и кошмарни
 все сънувам Витоша и теб,
 къщичките на квартала краен
 и дърветата в безкраен ред.
 И онез скрипящи звуци
 на завиващия стар трамвай,
 и шума по старите капчуци
 от дъжда с начало и без край.
 Често сядам в края на перваза,
 до вишняка, с поглед устремен
 и все чакам да довтаса
 брат ми.

Скрит, изчезнал нейде в теб.
 Нейде по паветата останал,
 нейде плочниците обагрил
 и в теб навеки враснат
 в новия прекрасен твой профил.

(Папо 1987: 52)

Мони Папо е един от най-последователните носталгиици в контекста на българо-еврейската литература, публикувана в Израел. Нека посочим само някои заглавия на другите негови стихотворения, включени в стихосбирката *Викове*: освен *Отлетя ти с белите нощи*, което е елегична изповед за невъзможното завръщане и спомена за любима девойка от студентските години, има и стихотворения, посветени на конкретни личности – *На бившите партизани, отворили магазини в Яфо*, *На майка ми*, *На Алберт Бени*; последното свидетелства за почитта към починалия другар от българската общност в Израел.

От горепосочените примери става ясно, че носталгията в българо-еврейската литература в Израел е неразривно свързана с травматичната памет¹¹. Докато в първите следвоенни десетилетия голяма част от израелс-

¹¹ Повече за съотношението между носталгията и травматичната памет виж напр. в наскоро издадения сборник със статии *Trauma and Nostalgia. Practices in Memory and Identity*, където авторите във въвеждащата теоретична студия поставят въпроса как травмата и носталгията могат да съществуват във взаимовръзка и как единният феномен може да бъде част от другия (и обратното): „При изследване на травмата и носталгията въз-

кото общество проявява сякаш колективна амнезия по отношение на ужасите на „Шоа“, българската алия има по-различен исторически опит. Паметта за геноцида в българския контекст се отнася „само“ до трагичната съдба на македонските и тракийските сънародници, но евреите от т.нар. стари предели на Царство България не стават жертва на геноцида и именно те съставляват преобладаващата част от българската еврейска общност в Израел. Българо-еврейската памет по отношение на старата родина осцилира между ресантимента и благодарността, между травмата и носталгията. Формата на това осцилиране до голяма степен зависи от идеологическо-дискурсивната нагласа на пишещия, поради което спомените за царска България са крайно хетерогенни и амбивалентни. Именно многообразието прави този феномен толкова интересен за изследователите днес.

ЛИТЕРАТУРА

- Ардити 1952:** Ардити, Б. *Ролята на цар Борис III при изселването на евреите от България*. [Arditi, B. Rolyata na tsar Boris III pri izselvaneto na evreite ot Balgaria.] Тел-Авив: [Изд. авт.], 1952.
- Асса 1972:** Асса, А. *Македония и еврейският народ*. [Assa, A. Makedonia i evreyskiyat narod.] Йерушалаим: [Изд. авт.], 1972.
- Асса [без год.]:** Асса, А. *Епос в бяло и синьо*. [Assa, A. Epos v byalo i sinyo.] Тел Авив – Яфо, [без. год.].
- Барух 1960:** Барух, Е. *Из историята на българското еврейство. Нашите страдания в еврейските трудови лагери през фашисткия режим в България 1941 – 1944*. [Baruh, E. Iz istoriyata na balgarskoto evreystvo. Nashite stradaninya v evreyskite trudovi lageri prez fashistkiya rezhim v Balgaria 1941 – 1944.] Тел Авив, 1960.
- Бенаройо 1975:** Бенаройо, Р. *Недовършеният път на Негово Величество... (Из спомените на един от многото от еврейските трудови лагери)*. [Benaroyo, R. Nedovarsheniyat pat na Negovo Velichestvo... (Iz spomenite na edin ot mnogoto ot evreyskite trudovi lageri).] Бат Ям: [Изд. авт.], 1975.

никва въпросът как споменът за травмата направлява носталгията и дори става част от нея, но и обратното: как носталгията може да стане част от травмата, да повлияе върху травматичните спомени и да участва в изграждането на травматични идентичности. Ето защо ни интересува носталгията като комплексна репрезентация на и желание за въобразеното и (пре)създаденото травматично минало, което дискурсивно, материално, ритуално и социално е разположено в настоящето, където играе важна роля в конструирането на смисъла [...]“ (Ван Лиере, Сремац 2024: 18). – Б. а.

- Бени 1952:** Бени, Ал. *Разказ за любовта*. [Beni, Al. Razkaz za lyubovta.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1952.
- Бени 1964:** Бени, Ал. *Разкази и фейлетони*. [Beni, Al. Razkazi i feyletoni.] Тел Авив – Яфо: [Изд. авт.], 1964.
- Бени 1966:** Бени, Ал. *Проверено от цензурата*. [Beni, Al. Provereno ot tsenzurata.] Тел Авив – Яфо: [Изд. авт.], 1966.
- Бени 1980:** Бени, Ал. *Кой уби Мони Кoen?* [Beni, Al. Koj ubi Moni Koen?] Тел Авив – Яфо: [Изд. авт.], 1980.
- Ван Лиере, Сремац 2024:** Van Liere, L., Sr. Sremac. Time Will Bury in Oblivion. An Introduction to Trauma and Nostalgia. // Van Liere, L., Sr. Sremac (eds.). *Trauma and Nostalgia. Practices in Memory and Identity*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2024, p. 11 – 37.
- Варсано 1971:** Варсано, А. *Царицата Геула*. Разкази. I том. [Varsano, A. Tsaritsata Geula. Razkazi. I tom.] Тел Авив: [Изд. авт.] [ок. 1971].
- Варсано [ок. 1973]:** Варсано, А. *Избраният народ*. Разкази. II том. [Varsano, A. Izbraniyat narod. Razkazi. II tom.] Тел Авив: [Изд. авт.], [ок. 1973].
- Исаков 1960:** Исаков, С. *Събрани съчинения 1939 – 1949*. [Isakov, S. Sabrani sachineniya (1939 – 1949).] Тел Авив: Соня Бен Ишай и Комитет по увековечаване паметта на Симчо Исаков, 1960.
- Исаков 1980:** Исаков, С. *Алфред Сасон*. [Isakov, S. Alfred Sason.] Тел Авив – Яфо: Граждански комитет, 1980.
- Йосифов 1970:** Йосифов, Д. *Фейлетони*. Тел Авив: Граждански комитет, 1970.
- Кало 1970:** Кало, Шл. Михаил Александров се опитва да работи. [Kalo, Shl. Mihail Aleksandrov se opitva da raboti.] // Колектив: *15 автори ви разказват* [Литературен сборник]. Тел Авив, 1970, с. 28 – 33.
- Колектив 1970:** *15 автори ви разказват*. Литературен сборник. [Kolektiv. 15 avtori vi razkazvat. Literaturen sbornik.] Тел Авив, 1970.
- Леви 1972:** Леви, Т. *Ключът на частieto* [разкази, стихове, басни, приказки]. [Levi, T. Klyuchat kam shtastieto.] Хайфа: [Изд. авт.], 1972.
- Леви-Пепо 1971:** Леви-Пепо, А. *Ние хората*. [Levi-Перо, A. Nie, horata.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1971.
- Микулецки 2022:** Микулецки, Я. Един евреин с наранена българска душа. Емигрантското творчество на Алберт Михаел. [Mikulecký, J. Edin evrein s naranena balgarska dusha. Emigrantskoto tvorchestvo na Albert Mihael.] // *Научни трудове. Филология*, том 60, кн. 1, сб. Б, Пловдив, 2022, с. 11 – 26.
- Микулецки 2024:** Mikulecký, J. Obrazy holokaustu v bulharské poválečné literatuře. // *Slavia*, roč. 93, sešit 3, 2024, s. 259 – 275.

- Михаел 1970:** Михаел, Ал. Първи стъпки (откъс от нов роман, чието отпечатване е предстоящо). // *15 автори ви разказват* [Литературен сборник]. [Mihael, Al. Parvi stapki (otkas ot nov roman, chieto otpechatvane e predstoyashto).] Тел Авив, 1970, с. 8 – 15.
- Папо 1987:** Папо, М. *Викове*. [Papo, M. Vikove.] Бат Ям: [Изд. авт.], 1987.
- Паприков 1985:** Paprikoff, G. *Works of Bulgarian Emigrants. An Annotated Bibliography*. Chicago: Dr. George I. Paprikoff, 1985.
- Пити 1969:** Пити, Б. *Те, спасителите*. [Piti, B. Te, spasitelite.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1969.
- Пити 1971:** Пити, Б. *Панорама на бита: традиции, нрави и обичаи на евреиството в България*. [Piti, B. Panorama na bita: traditsii, nravi i obichai na evreystvoto v Balgaria.] Тел Авив: [Изд. авт.], 1971.
- Таджер 1952:** Таджер, С. *На израелска земя* [стихотворения]. [Tadzher, S. Na izraelska zemya.] Тел Авив – Яфо: [Изд. авт.], 1952.
- Шварц 1978:** Шварц, Й. *Роля без думи*. [Shvarts, Y. Rolya bez dumī.] // *15 автори под един покрив*. [Литературен сборник]. Тел Авив – Яфо: [Без изд.], 1978, с. 138 – 153.